

КГ

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
ДУ НДІ соціально-трудових відносин Міністерства соціальної політики України
Головне управління економіки, Головне управління праці і соціального захисту
Луганської обласної державної адміністрації
Львівський національний університет імені Івана Франка
Луганський інститут післядипломної педагогічної освіти
Луганське відділення Українського географічного товариства

СУСПІЛЬНО-, ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
присвяченої 75-річчю утворення кафедри географії
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка

17 – 19 жовтня 2011 року

Луганськ 2011

УДК [911.2+911.3](06)
ББК 26.82я43+65.04я43
С90

Редакційна колегія:

Шищенко П. Г. – доктор географічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Топчієв О. Г. – доктор географічних наук, професор;
Іщук С. І. – доктор географічних наук, професор;
Доценко А. І. – доктор географічних наук, професор;
Гукалова І. В. – доктор географічних наук, професор;
Ковальчук І. П. – доктор географічних наук, професор;
Мельник С. В. – кандидат економічних наук;
Мельник І. Г. – кандидат географічних наук, доцент.

С90 Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17 – 19 жовтня 2011 р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во „ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.

У збірнику матеріалів конференції розглядаються актуальні суспільно-, фізико- та геоекологічні проблеми розвитку районів давнього промислового освоєння.

Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців, аспірантів, студентів, учителів.

Тексти подаються мовою оригіналу та в редакції авторів

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цифр, цитат, власних імен, повноту і достовірність наведених матеріалів, посилань та інших відомостей.

УДК [911.2+911.3](06)
ББК 26.82я43+65.04я43

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 30 вересня 2011 р.)*

© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Олійник Я. Б.</i> Особливості формування географічного наукового потенціалу України.....	6
<i>Ковальчук І. П., Ковальчук А. І.</i> Актуальні завдання історико-географічних досліджень регіонів України.....	10
<i>Денисюк Г. І.</i> Старопромислові райони – провісники формування антропогенної ландшафтної сфери землі.....	12
<i>Гукалова І. В.</i> Старопромислові регіони: підходи до визначення і проблеми розвитку в контексті якості життя населення.....	14
<i>Мельник І. Г.</i> Старопромислові райони: типологічні риси та класифікація.....	17
<i>Немець К. А., Немець Л. М.</i> Проблеми дослідження старопромислових регіонів України як складових національної соціогеосистеми.....	23
<i>Лакомова Е. И.</i> Фактор проблемності розвитку старопромышленных регионов ресурсного типа.....	27
<i>Топчівс О. Г.</i> Проблеми геопланувальної організації гірничопромислових регіонів.....	31
<i>Кисельов Ю. О.</i> Про місце старопромислових регіонів у людському геопросторі (на прикладі Донбасу).....	36
<i>Наконечна Г. В., Книш М. М.</i> Економічна безпека регіону як об'єкт дослідження суспільної географії.....	38

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Лісовський С. А., Лісовська О. Л.</i> Проблеми збалансованого розвитку регіонів України в умовах міжнародної економічної інтеграції.....	41
<i>Іщук С. І., Гладкий О. В.</i> Суспільно-географічні дослідження економічної ефективності розвитку Донецького старопромислового району.....	45
<i>Жадан В. І.</i> До питання про періодизацію процесу господарського освоєння території сучасної Луганської області.....	50
<i>Дячевська Л. П.</i> Вплив міжнародних економічних конфліктів на розвиток регіону.....	52
<i>Савчук І. Г.</i> Рекомендації щодо оптимізації розвитку експортоорієнтованих галузей України з видобування корисних копалин.....	58
<i>Матросов В. Д., Овчарова І. М.</i> Реструктуризація вугільної галузі в старопромислових районах: проблеми та перспективи.....	61
<i>Ключко Л. В., Телебенева Є. Ю., Самойлов О. М.</i> Суспільно-географічні особливості машинобудування старопромислового регіону (на прикладі Луганської області).....	64
<i>Дудкіна Г. Є.</i> До питання інвестиційного розвитку старопромислових районів.....	69
<i>Базай В. В.</i> Реструктуризація в контексті поетапного розвитку Єврорегіону „Донбас”.....	71
<i>Іванов Є. А., Козак Т. І.</i> Історико-географічні аспекти освоєння мінеральних ресурсів Карпатського регіону України у 1919–1939 роках.....	73

<i>Моштакова Н. В., Єфименко В. І.</i> Інноваційний розвиток сфери культури у старопромисловому регіоні.....	77
<i>Вірченко П. А., Слоньова Т. І.</i> Освітній комплекс Луганщини: особливості галузевої, функціональної та територіальної структури.....	81
<i>Лажник В. Й., Майстер А. А.</i> Особливості територіальної диференціації рівня сільськогосподарської освоєності території Волинської області.....	85
<i>Влах М. Р., Ментух Н. Р.</i> Територіальна організація аграрного землекористування Львівської області.....	90

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕКІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Немець К. А., Яновська О. О.</i> Проблеми ринку праці України та можливі шляхи їх подолання.....	93
<i>Петрук С. Л.</i> Ринок праці України та регіональні особливості старопромислових районів.....	97
<i>Мельник С. В., Коропець П. М.</i> Зарубіжний досвід соціального захисту населення під час реструктуризації вугільної галузі.....	101
<i>Мельник І. Г., Шевченко М. Г.</i> Вплив міграції населення на формування трудового потенціалу Луганської області.....	105
<i>Ситник О. І., Дериземля Н. О.</i> Оцінка рівня соціально-економічного розвитку смт Завалля Гайворонського району Кіровоградської області.....	111
<i>Гаврюшенко Г. В.</i> Особливості інвалідизації населення старопромислового району (на прикладі Луганської області).....	115
<i>Гасвська Н. С.</i> Соціальні проблеми старопромислових районів як фактор поширення бідності (на прикладі Луганської області).....	119
<i>Нємець Л. М., Заволока Ю. Ю., Сєгіда К. Ю.</i> Міграційні процеси населення Харківської області.....	122
<i>Мезенцев К. В., Мезенцева Н. І.</i> Трансформації громадських центрів в урбанізованих регіонах України.....	125
<i>Мозговий А. А.</i> Особливості урбанізаційних процесів у старопромислових районах України на прикладі Донбасу.....	127
<i>Заваріка Г. М.</i> Стратегічні напрями удосконалення Луганської регіональної системи розселення.....	131
<i>Доценко А. І.</i> Сільське розселення в Луганській області: суспільно-географічний аспект.....	135
<i>Заставецька Л. Б.</i> Основні напрями трансформації локальних систем розселення в сучасних умовах.....	138
<i>Яворська В. В.</i> Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я.....	140
<i>Кушнір Л. М., Шевчук С. М.</i> Географічні особливості заселення території Полтавщини.....	143

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Сонов Д. С.</i> Зміни структури землекористування в Луганській області в зв'язку з процесами роздержавлення та приватизації землі.....	147
<i>Гавриленко О. П.</i> Гірничопромислові природно-технічні геоекосистеми старопромислових районів та їх вплив на природне середовище.....	148

<i>Д. Мельничий С. А.</i> Екологічна ситуація у великих містах старопромислових регіонів.....	153
<i>Калельова О. О., Сопов Д. С.</i> Екологічна оцінка ерозійної враженості земель Луганщини через площинний змив.....	157
<i>Бабусова Н. В., Прядка І. А.</i> Агроекологічна оцінка ґрунтів Луганської області.....	160
<i>Мадмазиненко С. П., Манічев В. Й.</i> Результати мікроморфологічного дослідження сучасного ґрунтового покриття в районі колишніх розробок поліметалічних руд біля с. Нікольна Тарасівка.....	164
<i>Семеник Л. Л., Зарубіна А. В.</i> Сучасні геоекологічні проблеми території Кіровоградської області.....	169
<i>Петренко О. М.</i> Криворіжжя: антропогенні зміни природних ландшафтів в століття (1889 – 2000).....	171
<i>Крижанівський М. О.</i> Динамічні зміни ландшафтів у результаті гірничо-видобувної діяльності (на прикладі м. Комсомольська).....	173
<i>Жидік О. В., Жидік В. Д.</i> Вплив мінералізації шахтних вод на стан підземних вод старопромислових міст.....	176
<i>Савгородская Е. Н., Овчарова А. Ю.</i> Причины экологических кризисов Волго-Ахтубинской низины в современных социально-экономических условиях.....	180
<i>Шемелева Л. Г., Фаргал А. М.</i> Основные принципы разработки природоохранных карт территорий.....	182

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА І ТУРИЗМУ В СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНАХ

<i>Григорукенко О. М.</i> Суспільно корисна діяльність як форма організації природничого краєзнавства в загальноосвітніх закладах старопромислових районів.....	185
<i>Гурокіна Г. О.</i> Про конструювання нових педагогічних систем в туристичній освіті.....	187
<i>Жерліцин С. О.</i> Інноваційна діяльність Луганського ОІППО щодо формування екологічної компетентності учнівської молоді Донбасу.....	190
<i>Кірючко Л. В., Кулешова Г. О., Ницца О. С.</i> Суспільно-географічні аспекти культурної ландшафти Харківщини.....	195
<i>Ларішова Г. І.</i> Популярні та маловідомі об'єкти туризму Приазов'я.....	198
<i>Жерліцин Н. С.</i> Роль лісових екзотів у поліпшенні екологічної ситуації та розвитку рекреаційного туризму в Донбасі.....	200
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	204

навіть чи можна віднести до депресивних. Тільки за 2000-2008 рр. обсяг виробництва продукції виріс там більш ніж в 2 рази, однак більшість цієї продукції припадає на підприємства важких галузей промисловості. В результаті за ці самі ж роки викиди шкідливих речовин збільшилися в 1,5 рази, а щорічні скиди стічних вод у поверхневі водні об'єкти досягли 170 млн. куб. м, а коефіцієнт смертності населення щорічно зростає на 3 %. Навряд чи економічна потужність міста сприяє меті його людського розвитку, адже такі екологічні чи соціальні тенденції свідчать скоріше про депопуляцію і деградацію міста, і величезні позитивні заходи підготовки до Євро-2012 навряд чи можуть виправити ситуацію.

Пошук шляхів покращення якості життя населення старопромислових територій залишається першочерговим державним завданням. Єдиного рецепту реструктуризації економіки і відновлення нормальних умов життя населення немає, кожен з регіонів має свій пакет проблем. Однак розуміючи важливість цих регіонів для України, їх експортно-імпорتنний потенціал, слід звернути увагу і на розумну регіональну політику щодо збалансованого їх розвитку, від якої залежать і можливості міжнародної інтеграції країни в цілому.

Шлях до комплексного розуміння проблем формування якості життя населення відкриває просторовий аналіз тенденцій і процесів, які її формують. Адже саме він передбачає вивчення стану населення в реальних умовах його існування, а людський потенціал – це основа будь-яких інноваційних та інших змін. Моделлю для відпрацювання цього підходу повинні стати старопромислові регіони і міста, що акумулюють цілу низку соціально-економічних, екологічних, соціокультурних проблем.

Література

1. Руденко Л. Г. Старопромислові регіони України: пошук стратегії збалансованого розвитку / Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний, І. В. Гукалова // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 4 – 13.
2. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: Монографія. / І. В. Гукалова. – К.: МВС України, 2009. – С. 241–247.
3. Заставний Ф. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми / Ф. Д. Заставний // Регіональна економіка, 2005. – №1. – С. 76–90.
4. Барановський М. О. Депресивність регіонів України: теорія та практика досліджень / М. О. Барановський // Зб. наук. пр. викладачів природничо-географічного ф-ту. – Вип. 1. – Ніжин, 2006. – С. 74–81.

УДК 911.3(477.6):005

*І. Г. Мельник, к. г. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

СТАРОПРОМИСЛОВІ РАЙОНИ: ТИПОЛОГІЧНІ РИСИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Актуальність теми. Одним із типів проблемних районів, що виокремлюються під час реалізації регіональної політики в економічно розвинених країнах світу, є старопромислові райони (в європейських країнах – old industrial regions, або скорочено OIRs, у США – old industrial areas – OIAs, old traditional regions). Концентруючи значну (в масштабах відповідних країн) частку виробничих потужностей, інфраструктури та населення, а на певному етапі свого розвитку – й комплекс проблем економіко-соціально-екологічного змісту, ці райони представляють інтерес з соціально-економічної та політичної точки зору. Останнім часом кількість таких районів збільшилась за рахунок країн з перехідною економікою, передусім таких як Чехія, Польща, Росія, Україна, що привернуло увагу науковців та активізувало дискусії щодо наукового визначення цього типу проблемних районів, а також щодо пошуку найбільш прийнятних шляхів розв'язання їх проблем. Додамо, що в країнах ЄС, статус OIR дозволяє відповідним територіям отримувати певні бонуси у вигляді суспільних грантів з європейських та національних фондів.

Актуальність проблеми старопромислових районів (регіонів) для України пояснюється, на нашу думку, доволі масштабним демографічним, виробничим та експортним їх потенціалом, який за сучасних умов реалізується далеко не в повному обсязі, негативними структурними змінами, сутність яких зводиться до посилення сировинної орієнтації цих районів), наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. Як зауважує І. В. Гукалова, здатність України та її регіонів витримувати конкурентний тиск у єдиному Європейському економічному просторі є одним із критеріїв готовності до членства в ЄС [1, с. 4]. Витримати цей тиск

можливо лише за умов переведення старопромислових районів на інноваційний шлях розвитку, який наша країна має обрати самостійно, виходячи з національних та регіональних особливостей.

Проблема старопромислових районів є багатоаспектною й потребує відповіді на чималу кількість запитань. Чому географічна концентрація галузей промисловості в різних секторах економіки (від видобутку вугілля до виробництва текстилю та машин, зокрема, військової техніки) на певному етапі свого розвитку починає демонструвати ознаки старіння та інертності, нездатності реагувати на нове середовище? Чому ці галузі не можуть розробляти нові види продукції відповідно до потреб ринку? Чи може економічний ріст у цих районах забезпечити автоматичне розв'язання соціальних та екологічних проблем? Відповіді на ці та інші запитання криються у визначенні самого поняття „старопромисловий район”.

Аналіз різноманітних літературних джерел, присвячених проблемі старопромислових районів, вказує на високу активність у цьому питанні зарубіжних дослідників (Дж. Симмі, F. Todtling, M. Trippel, M. Steiner, C. Liefoghe, R. Boschma, J. Lambooy, C. Treado, F. Giarratani, P. Dzurka у т. ч. на пострадянському просторі – С. С. Артоболевський, О. В. Грицай, Т. Г. Нефедова, Г. О. Приваловська, О. Є. Слука, Л. В. Смирнягін, С. О. Тархов, Е. Ч. Зайнагабдинова, Р. І. Найденова та ін.). Серед українських науковців темі старопромислових районів присвячували свої роботи здебільшого економісти; серед географів відомі праці таких учених як Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний, І. В. Гукалова, у контексті вивчення промислових агломерацій – С. І. Іщук та О. В. Гладкий, у контексті проблеми депресивності територій – М. О. Барановський та ін.

Незважаючи на широку вживаність у цих джерелах поняття „старопромисловий район”, учені уникають давати якісь більш-менш чіткі його визначення.

Беручи до уваги вищезазначене, метою наших наукових пошуків стало виявлення на основі аналізу зарубіжного досвіду типових рис старопромислових районів, що є важливим для пошуку та обґрунтування стратегій їх розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. У контексті старопромислових територій прийнято говорити про старопромисловий район, старопромисловий регіон та старопромислові міста. У пропонованій статті ми аналізуємо поняття „старопромисловий район”, розуміючи під „районом” територію, яка за сукупністю елементів, що її складають, відрізняється від усіх інших територій і характеризується єдністю, взаємозв'язком елементів, цілісністю, причому ця цілісність є об'єктивною умовою та об'єктивним результатом розвитку цієї території [2, с. 67]. Незважаючи на те, що в Україні розрізняють поняття „район” та „регіон”, ми будемо вважати їх синонімами, з огляду на зарубіжну практику. Адже в зарубіжних виданнях поняття „район” практично не використовується. Щодо просторового охопту, то на нашу думку, поняття „старопромисловий район” (регіон) виходить за межі окремого муніципального утворення, що відрізняє його від „старопромислового міста”, і поєднує щонайменше певну кількість взаємозв'язаних міст та інших поселень, географічно зосереджених на певній території. Максимальні ж розміри старопромислових районів можуть бути значними, подібно до американського так званого „іржавого поясу” (так образно прийнято називати в США традиційні області виробництва, які простягаються через штат Пенсильванія, Огайо, Мичиган та Індіана) [3]. Прикладами старопромислових районів є: Рур і Саар у Німеччині, північно-західна Франція, провінція Штирія в Австрії, Донбас (в Україні та Росії), текстильні райони Центральної Росії, Кузбас, Урал та ін.

У наукових публікаціях знаходимо наступні визначення старопромислових районів. „До старопромислових слід відносити райони довготривалого й активного промислового освоєння, що зародились в епоху першої промислової революції, характеризуються комплексом соціально-економіко-екологічних проблем і потребують структурної трансформації й модернізації виробництва відповідно до нових технологічних устроїв” [4, с. 5]. На нашу думку, це визначення є занадто вузьким, оскільки не враховує всього різноманіття старопромислових районів, беручи до уваги лише ті з них, що мають відношення до першої промислової революції. За К. М. Глонті, „це територія з відносно низьким рівнем технологічного розвитку розмішеного в її границях промислового комплексу, що склався протягом певного часу. Таким територіям притаманна наявність найгостріших проблем гуманітарного плану (від демографії до екології). Основна проблема регіонів такого типу – надлишок виробничих потужностей, представлених крупними підприємствами із застарілими обладнанням і технологіями” [5].

Як зазначають дослідники, методичні труднощі визначення старопромислових районів пов'язані із різними (в розрізі країн) секторальними визначеннями та класифікаціями, доступністю даних, обумовлені різними періодами індустріалізації та слідуючими за ними „піками” в

індустріалізації різних країн, деякими іншими чинниками [6]. Разом з тим, у більшості своєї вчені дійшли згоди щодо сутності поняття старопромислові райони.

Серед таких типових рис визначають [5; 7; 8; 9 та ін.] наступні:

- *високий рівень господарського освоєння* цих територій, який проявляється в просторовій локалізації чималої кількості економічних об'єктів та суб'єктів (базою розміщення яких слугують міські поселення), що створює відчуття „перенаселеності” території. Причому більшість цих об'єктів – промислові, і такі, що обслуговують промисловість. На загальноекономічних картах відповідних країн старопромислові райони (у першу чергу, це стосується регіонів ресурсного типу) розпізнаються вже з першого погляду;

- *концентрація промисловості, що склалася саме в попередні історичні періоди* (за часів першої, другої, навіть, за джерелом [10], і третьої промислової революції). Тобто мова йде про так звані „зрілі”, „традиційні”, морально *застарілі* галузі, розвиток яких у свій час визначав успіх індустріалізації у своїх країнах. Ця генетична особливість відображена в назві самого поняття „старопромислові райони”;

- *спеціалізація на виробництві продукції, що використовується в інших секторах економіки* (вугілля для металургії, електроенергетики, хімічної промисловості, сталь для поїздів та залізничної інфраструктури, хімічна продукція) або *масового споживання* (текстиль, автомобілі). Усе це продукція, зазвичай, низького рівня наукоємності [11; 12]. Аналізуючи структуру виробництва, чимала кількість дослідників звертають увагу саме на „традиції важкої промисловості”, як характерну рису старопромислових районів. Відзначимо, що важка промисловість часто поєднувалась із легкою промисловістю (зокрема, текстильною, швейною), що було вигідним з позицій забезпечення балансу зайнятості чоловіків та жінок;

- *домінування крупних капіталоемних підприємств* (індустріальних гігантів). Попит на їх продукцію зазвичай дуже стабільний, вони концентрують велику кількість і основного капіталу, і робочої сили. Усе це утруднює залучення інвестицій для модернізації, робить регіон вразливим щодо зайнятості, знижує його підприємницький потенціал;

- *переважання використання застарілих технологій та засобів виробництва*. Першою ознакою такої застарілості є зниження конкурентоздатності продукції, що виробляється.

- *низька сприйнятливості для інновацій*, що зумовлюється, з одного боку, традиційністю галузей та виробництв, з іншого – їх високою фондоємністю;

- *специфічні особливості внутрішньої територіальної структури*, пов'язані, у свою чергу, з формами організації виробництва (концентрація, комбінування, спеціалізація, кооперування);

- *прив'язана до потреб традиційних галузей освіта та наука*, або, в іншій редакції – високий рівень розвитку спеціалізованих, зорієнтованих на традиційні галузі систем генерування й поширення знань”.

- *високий рівень взаємозв'язку (взаємозалежності) галузей, наявність* (за М. Штайнером [8]) *сильних ієрархічних організацій у рамках фірм*. Щодо цієї типологічної риси, то тут не існує однастайності серед учених. Одні (їх більше) вважають, що це обов'язкова характеристика районів цього типу, інші – визнають можливість існування старопромислових районів двох типів – і таких, у яких кооперація надзвичайно сильна, і таких, де кооперація та інтеграція між економічними агентами відсутня (тобто між підприємствами не існує мережі, як, наприклад, це може бути серед підприємств машинобудівної галузі).

У зарубіжній літературі така форма взаємодії, коли просторово локалізовані спеціалізовані організації поєднуються у виробничий ланцюг, обмінюючись товарами, послугами і знаннями, отримала назву „кластер”. [13, с. 26; 3]. Деякі автори ототожнюють промислові комплекси із кластерами, звертаючи увагу на відповідність цих комплексів характеристикам кластерів, взаємодію кампаній, організацій та двигунів інноваційного розвитку – освітніх та наукових установ, існування неформальних інститутів взаємодії [13, с. 27]. За будь-якої назви (промисловий комплекс, чи кластер), наявність ланцюгів взаємозв'язаних елементів у випадку старопромислових районів здатне за певних умов перетворювати переваги кооперації на недоліки, уповільнювати процеси реструктуризації та робити їх болючими в соціальному плані. Тобто, ідеться про ланцюгову реакцію, або „кумулятивну причинність”, яка проявляється в тому, що як тільки починається регіональний спад, він відразу самопосилюється через механізми мультиплікатора (примноження) [12]. Ф. Тодтлінг (F. Tödtling) та М. Тріппл (M. Trippel) також відзначають, що ключовою особливістю старопромислових районів є те, що їх фінансові активи страждають від різних форм „втягнутості”, які серйозно обмежують їх (районів) потенціал розвитку та інноваційний потенціал [9], та пишуть про так звану „пастку інтеграції” та „ефект функціонального блокування”. Під останнім розуміють

ситуацію, у якій структура кластеру стає настільки націленою на певний вид економічної діяльності та характер її здійснення, що її неможливо зрушити на інший шлях розвитку у випадку масштабної зміни попиту, оскільки витрати зміни траєкторії її розвитку (витрати трансформації) перевищують вигоди від відповідних альтернатив. [13, с. 30]. Отже, початкова сила регіону в минулому може нести насіння власної загибелі в майбутньому [12].

Крім вищезазначених структурно-генетично-економічних характеристик, старопромислові райони мають певні *соціально-економічні та соціальні* риси.

- зайнятість надмірно зосереджена в основних галузях промисловості, мають місце перекося у використанні праці чоловіків та жінок (наприклад, низька трудова участь жінок у гірничопромислових районах). Низький загальний рівень попиту на робочу силу поєднується з парадоксальною нестачею кваліфікованих кадрів у певних ключових секторах через нездатність приваблювати та утримувати необхідний людський капітал [7; 14].

- населення має низьку професійну мобільність;

- слабкими є місцеві традиції підприємництва [7], не вистачає нових підприємців-початківців (їхня частка значно нижче, ніж у цілому по країні). Як відмічає П. Дзупка (P. Dzurka), в умовах домінування крупних роботодавців у вугільній, металургійній, суднобудівній та текстильній галузях немає традиції ділового підприємництва на відміну від найманої праці. Деякі можливості для невеликих субпідрядників у таких районах традиційно існували, але зазвичай, у якості елемента в ланцюгу створення вартості в крупних промислових секторах, проте ці можливості зменшуються разом із зменшенням цих секторів [14].

- склад населення, у результаті попередніх хвиль імміграції, є етнічно мішаним, на цьому ґрунті появляються проблеми расової напруженості; у соціальній структурі переважають наймані робітники (за радянською термінологією – робочий клас, пролетаріат).

Старопромислові райони мають характерні *ландшафтні* особливості, деякі з яких наведено в табл. 1.

Однією з проблем і водночас характерних рис староосвоєних індустріальних районів є їх *екологічне неблагополуччя*.

Як бачимо, йдеться про цілий комплекс взаємозв'язаних та взаємообумовлених характеристик, притаманних районам старопромислового типу.

В історії розвитку OIRs науковці виділяють три основні стадії: становлення, розквіт та занепад. Занепад старопромислових районів є наслідком поступової втрати ними технологічних переваг, що були отримані в результаті швидкого розвитку на перших двох стадіях [5].

Таблиця 1

Планувальні та конструкційні особливості старопромислових територій*

Особливість	Старі промислові райони	Нові промислові райони
Місце розташування підприємств	Поруч із центром міста	Ближня окраїна міста
Місце розташування житла	Поруч із заводами	Подалі від заводів
Висота заводів	Два й більше поверхів	На одному поверсі
Структура заводів	Нерегулярні форми й розташування	Прямокутні й компактно побудовані
Вікна заводів	Мало й малі	Багато й великі
Обійстя	Землі з відходами й кинутими будівлями	Ландшафти з деревами, травою та квітами
Транспортні зв'язки	Багато залізниць та канали	В основному автошляхи
Ширина доріг	Вузькі	Більш широкі
Парковка	Проблематична	Великі автостоянки
Димоходи	Загальні, високі на заводах	Дуже мало, якщо є взагалі
Забруднення	Повітря й річок, загальне забруднення	Набагато чистіше
Джерело енергопостачання	Вугілля в минулому, тепер – електрика	Завжди електроенергія
Тип заводу	Лише виробництво, часто – важкої промисловості	Виробництво та обслуговування

*Складено за джерелом [<http://www.scafloway.org.uk/indu7.htm>],

http://www.bbc.co.uk/scotland/learning/bitesize/higher/geography/human/industrial_rev3.shtml

Висловлюються різні припущення та пояснення цього феномену. Узагальнюючи існуючі (традиційні та сучасні) теорії занепаду старопромислових районів, виділимо наступні, найчастіше згадувані чинники. Ними є: моральне старіння галузей, що складають спеціалізацію цих районів; переміщення галузей в інші райони (наприклад, у країни з меншими екологічними утисками, кращими гірничо-геологічними умовами видобутку сировини, дешевшою робочою силою та іншими перевагами); не конкурентоздатність продукції або зменшення попиту на неї через появу нових видів продукції, що випускається новими виробниками; зміна споживчих смаків населення; нездатність районів адаптуватися до нових умов ринкового середовища; політичні та технологічні шоки з інших регіонів, або загальні катастрофи, подібні війнам. Так, наприклад, серед причин, що в період між 1980 і 1990 рр. призвели до зниження на 70 % виробництва сталі в Чикаго-Піттсбургському районі аналітики визначають глобальну конкуренцію, технологічний прогрес у сталеплавильній промисловості (зменшення залежності від вугілля і заліза у зв'язку із переходом до виробництва високоякісної сталі шляхом переробки металобрухту), географічні зміни в розміщенні виробництва та тиск на довкілля [3]. Головним фактором занепаду військового кластеру аерокосмічної галузі Південної Каліфорнії стало величезне скорочення витрат на оборону в результаті завершення холодної війни. [12].

Занепад старопромислових районів супроводжується загостренням соціальних проблем, серед яких: безробіття, бідність, соціальне відчуження, погіршення умов життя, поширення соціальних хвороб, реакцією на які стає міграційний відтік населення.

Як засвідчують дослідники, успішність реструктуризації старопромислових районів визначається географічними особливостями територій, зокрема, такими як: підприємницька поведінка населення, доступність капіталу, рівень кваліфікації та мобільність робочої сили, умови навколишнього середовища, можливість органів влади підтримувати реструктуризаційні процеси, геополітична обстановка тощо. Виходячи з цих особливостей одні райони впадають в стан депресії, інші – більш-менш швидко адаптуються до нових умов ринкового середовища.

Виходячи з того, що останнім часом старопромислових районів стає дедалі більше, важливим теоретико-методологічним завданням для науковців стає їх (районів) систематизація. У науковій літературі можна зустріти лише віддалені спроби виокремити їх групи. В *історичному вимірі* вчені виділяють СПР „першої хвилі” або „першого ешелону” (до них належать старопромислові райони таких країн як Німеччина, Велика Британія, Франція, Бельгія, Іспанія) та „другої хвилі” – СПР у постсоціалістичних країнах – Чехії (район Моравії-Сілезії в північно-східній частині Чехії та Північно-Західний район), Польщі, східній Німеччині, Словенії, Росії, Україні.

За способом формування розрізняють райони, становлення й подальша історія яких відбувалися самостійно за рахунок просторового прояву ринкових сил, і такі, що сформувались в умовах планової економіки й за висловом К. М. Глонті, мають „вольовий характер” свого утворення та розвитку [5].

Більш складною, на наш погляд, є систематизація старопромислових районів за критерієм *спеціалізації*. Виділяють СПР переважно „сировинного типу”, у яких досить вагомою є частка вироблених сировини та напівфабрикатів (залізорудна та вугільна промисловість; ці галузі часто поєднуються з металургією та брудною хімією), та райони, що спеціалізуються переважно на традиційних галузях обробної промисловості (машинобудування, зокрема, суднобудування, приладобудування, окремі підприємства ВПК, металообробка, текстильна та швейна промисловість).

В Україні старопромислові райони (до них ми відносимо, щонайменше Донбас та Придніпров'я) та окремі старопромислові території (міста) мають специфічну, значною мірою „радянську” історію. Усвідомлення необхідності їх реструктуризації прийшло разом із геополітичними змінами, переходом до ринкових механізмів господарювання, коли було втрачено на постсоціалістичному просторі ринки сировини та ринки збуту продукції, а державна підтримка різко скоротилась. Той факт, що на відміну від європейських старопромислових районів українські їх аналоги не є аутсайдерами, а більше того, демонструють певні економічні успіхи, не дає приводу для оптимізму. На негативну траєкторію розвитку, наприклад, Донбасу, указують збільшення у валовій продукції частки проміжного продукту та сировинної складової та, водночас, скорочення частки продукції з високою доданою вартістю. На фоні посилення сировинної орієнтації економіки району, зменшується потреба в послугах науково-технічних кадрів, зростають екологічні ризики. Надзвичайно повільна структурна політика призвела до втрати раніше завойованих економічних позицій. Загальна позитивна динаміка економічних показників старопромислового району визначається діяльністю кількох „успішних” підприємств, що створює ілюзію „відносного благополуччя”. Спроби ініціації інноваційного шляху розвитку наштовхуються на брак інвестицій та відносно висококваліфікованих фахівців (при тому, що кількість і частка дипломованих фахівців

зростають). Сировинний сценарій розвитку підтримується державою, стратегія розвитку (реструктуризації) старопромислових районів відсутня.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

Старопромислові райони – це історична категорія, якою позначають території (райони, або регіони, промислові агломерації), що мають техно-промислову спадщину минулого у вигляді матеріально-технічних ресурсів, професійних компетенцій та соціально-організаційних структур, відрізняються складною ієрархічною організацією, характеризуються певною інертністю розвитку й низькими адаптаційними можливостями в умовах ринкового середовища, а тому потребують уваги як важливі об'єкти регіональної (економічної, соціальної, демографічної та екологічної) політики.

Будь-яке визначення старопромислових районів не буде вичерпним, через наявність географічних факторів, що виступають у вигляді природно-ресурсних та соціально-економічних особливостей територій та ментальності населення, що їх заселяє. Збільшення кількості старопромислових районів потребує їх систематизації. У першому наближенні це можна зробити за такими критеріями як: час виникнення, умови формування та розвитку, спеціалізація, охоплення території.

Досвід зарубіжних країн та той нелегкий шлях, яким вони просуваються в питаннях реструктуризації, диверсифікації, вирішенні безлічі проблем соціального та екологічного характеру в цих районах, слугує певним попередженням для України, яка й досі не здійснює комплексної та системної регіональної політики стосовно старопромислових районів.

Література

1. Гукалова І. В. Становлення географічної культури та якість життя населення // *Регіон-2006 : стратегія оптимального розвитку : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 15 – 16. трав., 2006 р.). – Харків : Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2006. – С. 3–5.
2. Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь. – М. : Мысль, 1986. – 350 с.
3. Treado C. Intermediate Steel-Industry Suppliers in the Pittsburgh Region: A Cluster-based Analysis of Regional Economic Resilience / C. Treado, F. Giarratani [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.mit.edu/sis07/www/treado.pdf>
4. Руденко Л. Г. Старопромислові регіони України : пошук стратегії збалансованого розвитку / Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний, І. В. Гукалова // *Український географічний журнал.* – 2002. – № 1. – С. 4 – 13.
5. Глонти К. М. Старопромислові регіони : проблеми и перспективи развития. Проблемы федерализма / К. М. Глонти. – Регионология. – 2008. – № 4. – С. 27–39.
6. Kean B. Old industrial regions in Europe: a comparative assessment of economic performance / B. Kean, D. MacKinnon, A. Cumbers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ssoar.info/ssoar/View/?resid=21594&lang=de>
7. Džupka P. Innovation support policy in old-industrial regions / P. Džupka [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.siif-croatia.com/hr/service/download/file/id/227>
8. Steiner M. Institutional Change in Old Industrial Areas. Lessons for Industrial Policy in the Transformation Process / M. Steiner [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/konference/08/03_ms.pdf
9. Tödtling F. One size fits all? Towards a differentiated policy approach with respect to regional innovation systems / F. Tödtling, M. Trippel [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epub.wu.ac.at/944/1/document.pdf>
10. Комаров И. Старопромисленные районы России / И. Комаров, А. Герко // *Обозреватель – Observer.* – 1994. – № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : gau.su/observer/N13_94/13_10.HTM
11. Skokan K. Regional Clusters and Transformation of Old Industrial Regions / K. Skokan // *Central European Conference in Regional Science.* – CERS, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cers.tuke.sk/cers2009/PDF/02_55_Skokan.pdf
12. Boschma R. Why do old industrial regions decline? An exploration of potential adjustment strategies / R. Boschma, J. Lambouy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa99/Papers/a061.pdf>
13. Стратегія розвитку старопромислових районів : міжнародний досвід та перспективи в Україні / І. Стародубровська [и др.], под ред. І. Стародубровської. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2011. – 248 с.
14. Old industrial and mining areas : the added value of local employment development. A first thematic report of the IDELE project [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uk.ecorys.com/idele/themes/oldindustrial/resources/idele_thematic_report_oldindustrial.pdf